

o hristu". U ovoj studiji iz 1930. godine Fromm proučava nastanak i prihvatanje hrišćanskih ideja, dakle jedne religiozne društvene pojave, koristeći saznanja psihoanalize i marksizma. U proučavanju ove pojave sa jednog socijalno-psihološkog aspekta, Fromm se jasno razgraničava od idealističkog pristupa koji religiju objašnjava idejama i vrednostima, s jedne strane, kao i od psihoanalitičkog pristupa koji društvene i kulturne pojave objašnjava sa pozicija individualne psihologije, tražeći uzrok društvenih pojava u psihičkim procesima i mehanizmima individue, s druge strane¹⁾. Fromm smatra da razumevanje izvora hrišćanstva, kao i dogme o hristu zahteva integralni pristup "ekonomskoj, socijalnoj, kulturnoj i psihičkoj situaciji ranih vernika" (Fromm, 1930/1963, s.31). Da bi razumeli nastanak i razvoj ideje o hristu treba proučiti istorijsku, ekonomsku, političku i socijalno-psihološku pozadinu ove ideje. Fromm najviše interesuje socijalno-psihološka analiza ovih ranih nosioca hrišćanstva. Već tu Fromm zapravo skicira svoju teoriju društvenog karaktera kao ljudske osnove koja predstavlja plodno tle za prihvatanje izvesnih ideologija, koje onda još više učvršćuju ovaj karakter.

Ova svoja proučavanja korena društveno-istorijskih pojava, tačnije izvesnih ideologija, Fromm nastavlja 1941 god. u svojoj prvoj samostalnoj knjizi originalnom analizom jedne savremene ideologije - fašizma. Ideologiju fašizma on proučava analizirajući medjudejstvo socijalno-ekonomskih pojava i psihičkih pojava. Fromm ovde zanima tip karaktera

1) v. Fromm, (1930/1963), "Dogma of Christ" u "Dogma of Christ and Other Essays on Religion, Psychology and Culture", A Fawcett Premier Book.

zajednički velikom broju ljudi koji je bio pogodan za prihvatanje ideologije nasilja. Neposredan, konkretan problem knjige "Bekstvo od slobode" jeste ispitivanje ljudske osnove fašizma, tj. proučavanje onih dinamičkih činilaca kulture karaktera koji su doveli do odricanja od slobode u fašističkim zemljama. Društveno-ekonomski činioci koji su doveli do fašizma su: poraz u I svetskom ratu, inflacija, ekonomska kriza, kolebanje društvenog ugleda srednje klase, poljuljani temelji morala, uzdrmana uloga i značaj porodice a posebno oca itd. Ne zanemarujući presudnu ulogu ovih ekonomskih i političkih prilika u Nemačkoj posle I svetskog rata, Fromm u središtu svoje analize stavlja osobine ličnosti ljudi koji su bili nosioci ove ideologije. Psihološki uslovi, struktura karaktera tipična za Nemačku toga doba nije uzrok nacizma već njegova ljudska osnova bez koje je teško razumeti prihvatanje nacizma od strane širokih slojeva ljudi. Radnici su tada bili razočarani i ispunjeni pesimizmom u pogledu smisla političke aktivnosti, liberalna buržoazija bila je kolebljiva prema nacizmu, dok je niža srednja klasa oduševljeno pozdravila nacističku ideologiju. Duh nacističke ideologije - poslušnost vodji, mržnje prema manjinama, žudnja za osvajanjem i gospodaranjem, uzdizanje nemačkog naroda iznad drugih - imao je veliku draž za ove klase. Razlog ove psihološke, emotivne privlačnosti fašističke ideologije, smatra Fromm, treba tražiti u društvenom karakteru niže srednje klase. Osobine njihovog društvenog karaktera činile su autoritarni

sindrom: ljubav prema jakima, uržnja prema slabima, neprijateljstvo, štedljivost, asketizam, usko gledanje na život itd. Ovim problemima Fromm je započeo da se bavi još ranije u jednoj studiji o karakteru nemačkih činovnika i radnika u doba nastanka fašizma¹⁾.

U vezi sa "ljudskom osnovom" fašizma jeste i pitanje kada, pod kojim društvenim, ekonomskim i političkim prilikama sloboda može da postane preveliki teret, tako da čovek poželi da ga se oslobodi i tako nadje sigurnost u potčinjavanju? Fromm zanima koje su to ličnosti spremne da žrtvuju svoju potrebu za slobodom da bi izbegle strah od usamljenosti i pritisak zbog odstupanja od većine u jednom totalitarističkom društvu? Ovaj strah od slobode, tačnije od ostrakizma često je nesvestan.

Ono što Fromm pokušava u svim ovim posebnim istraživanjima da pokaže jeste da je psihoanalitički metod važan za socijalnu psihologiju i da uz pomoć marksizma može da ukaže na značaj ljudske osnove, koja se formira pod uticajem ekonomskih činilaca, za formiranje i prihvatanje izvesnih ideologija. U početnoj fazi bavljenja ovim problemima Fromm je pod velikim uticajem psihoanalize, što se vidi jasno kako po idejama tako i po rečniku koji koristi. U jednom svom ranom radu on kaže "da pojave socijalne psihologije treba razumeti kao procese koji uključuju aktivno i pasivno prilagođavanje nagonskog aparata socio-ekonomskoj situaciji. U jednom fundamentalnom smislu nagonski

1) Ova studija je objavljena tek posle 50 godina od njene izrade. Studija je pravljena za Frankfurtски институт za socijalna istraživanja. Fromm je rukovodio istraživanjem čiji je rezultat ova studija a ostali saradnici su

aparata je biološka data; ali on ima veliku prilagodljivost,
Uloga primarnih određujućih činilaca pripada ekonomskim
uslovima. /.../ Zadatak socijalne psihologije je da obja-
sni zajedničke, društveno-relevantne psihičke stavove i ide-
ologije - i posebno njihove nesvesne korenove - i to kao
uticaj ekonomskih uslova na libidinalne težnje" (Fromm,
1932/1970. s). U ovom radu Fromm piše o odnosu psihičkog
("nagona"), ekonomije i ideologije potpuno u tradiciji ra-
nog; Trojdo-Marxizma. Čovekovi nagoni su oblikovani društ-
veno-ekonomskom situacijom i klasnom pripadnošću, a ovi ne-
svesni nagoni utiču na stvaranje odgovarajućih ideologija.

Kasnije, kako se Fromm udaljava od ortodoksne
psihoanalize, on sve više napušta pojam nagona i govori o
ljudskim potrebama, posebno o ljudskoj potrebi za povezano-
šću sa drugim ljudima i svetom. Prvobitna "shema" nedjusob-
nih odnosa društveno-ekonomske osnove i ideologije sada je
razradjenija, tananija i u njoj nema mesta Frojdovskim na-
gonima. "Društveni proces, određujući oblik života pojedin-
ca - tj. njegove odnose prema drugima i prema radu - uobli-
čuje njegovu karakternu strukturu; nove ideologije - religij-
ske, filozofske ili političke - proizilaze iz te izmenjene
karakterne strukture i obraća se njoj, te je, tako, pojača-
vaju, zadovoljavaju i stabilizuju; novo obrazovane karakter-
ne crte postaju, sa svoje strane, važan činilac u daljem eko-
nomskom razvitku, i utiču na društveni proces" (Fromm, 1941/
1949, s.103-104). Ovaj odnos "baze" društva, psihičkih čini-
laca i ideologije Fromm predstavlja shematski ovako:

i u psihoanalizi (učenje o karakteru). Freud je do analize karaktera došao tako što je uvideo da je za razumevanje simptoma i otpora pri analitičkom terapijskom radu neophodno poznavati crte karaktera pacijenata¹⁾. Freudov pristup karakteru je dinamički, što znači da su crte karaktera moti- višuće, one određuju čovekovo osobeno ponašanje i mišlje- nje. Karakter je nešto više od sistema navika i "crta" koje se aktiviraju kada je pojedinac izloženim izvesnim dražinama i situacijama. Druga važna osobina pored ovog pristupa je "dubinska" analiza crta karaktera. Ovaj aspekt Freudovog proučavanja naročito ističe Fromm, koji naglašava da je psi- hoanalitički shvaćena crta karaktera nešto mnogo više i dub- lje od izvesne naučene reakcije, odnosno "tendencije u pona- šanju", kako crtu shvataju bihejvioristi. Hrabrost, na primer nije samo ponašanje lišeno straha u opasnim situacijama, jer iza ove "crte" (shvaćeno kao dosledno reagovanje u sličnim situacijama) može da se krije slavloljubivost, glupost, auto- destruktivnost itd. Freud iza svih crta otkriva nagonsku po- zadinu. U krajnjoj liniji sve osobine karaktera predstavlja- ju izdanke nagona ili same nagone. Evo Freudove "formule" za objašnjenje porekla karaktera: "stalne crte karaktera mogu biti rezultat razmenljivog spleta originalnih nagona, subli- macije ili reaktivnih formacija" (Freud, 1908, s.). Prema tome sve ljudske potrebe, želje i težnje koje ulaze u osobeni

1) Freud je utemeljio svoje shvatanje karaktera u radu "Anal

splet crta karaktera nisu ništa drugo nego direktan izdanak nagona ili posredno, sublinisano ispoljavanje originalnog nagona ili suprotne težnje koje se suprotstavljaju smeru originalnog nagona. Tako na primer crte kao što su tvrdoglavost, štedljivost i urednost koje čine sindrom "analnog karaktera", zapravo su sklop sastavljen od reaktivne formacije i sublimacije primarnog analnoerotskog nagona. Ovu Freudovu dubinsko-dinamičku teoriju karaktera, neopsihoanalitičari smeštaju u nov okvir. Umesto teorije nagona, okvir za razumevanje razvoja karaktera kod njih je teorija medjuličnih odnosa. Umesto da se crte karaktera koje determinišu odnose medju ljudima objašnjavaju kao izdanak seksualnih nagona, u toriji neofrojdističara čini se obrnuto - izvesne "nagonske" tendencije shvataju se kao funkcije opšte strukture karaktera i odnosa individue sa svetom. Kako kaže K.Horney, "neka osoba nema stisnute usne zbog zategnutosti svog svinktera, već su oboje stisnuti zato što njene težnje karaktera idu jednom cilju - da zadrži ono što ima i nikada ništa ne da od sebe, ni novac, ni ljubav, niti bilo koju vrstu spontanog osećanja" (K.Horney, 1939/1965, s). Medjutim, i u novom shvatanju karaktera, u neopsihoanalizi, stavlja se naglasak na nesvesne dinamičke crte karaktera, zbog kojih ne možemo doći introspekcijom, već samo pažljivim posmatranjem i analizom datog ponašanja. Tako na primer mnogi ljudi nisu svesni "nacističkih" crta sopstvenog karaktera i ne znači da lažu ako tvrde da su njihove težnje altruističke. Freud, takodje, naglašava holistički

pristup karakteru, u tom smislu što crte karaktera ne čine prost zbir, već su ujedinjene u sindrom crta i te celina, čitav sklop karaktera daje poseban smisao svakoj pojedinačnoj crti. Ova osobena struktura karaktera nastaje i razvija se u odnosu individue sa svojom primarnom društvenom sredinom - porodicom. Po Freudu je za razvoj karaktera presudno rano detinjstvo, odnosno prvih pet godina. Danas se formira srž karaktera i sve kasnije promene koje se dešavaju u toku života ne utiču bitno na osnovni sklop karaktera. Fromm međutim, ističe da neki presudni događaji, na primer iskustvo ljubavi, mogu dovesti do "pravih preobraćanja" i na kasnijem uzrastu (Fromm, 1979/1980. s.69). Najznačajnija Frommova dopuna Frojdove karakterologije sastoji se u razvoju socijalne dimenzije psihoanalitičkog shvatanja karaktera.

* Fromm pokušava da razvije i produbi Freudovo shvatanje o uticaju porodice na formiranje karaktera tako što proširuje oblast onih koji značajno utiču na dete od roditelja na širu društvenu sredinu, čiji su roditelji agensi. "Frojd nije uočio da ljudsko biće od djetinjstva pa nadalje živi u nekoliko krugova: najuži je porodica zatim klase, treći je društvo u kojem živi, četvrti krug su biološki uvjeti ljudskog bića koje dijeli s drugima" (Fromm, 1979/1980, s. 64). Dalje, Fromm proširuje i domen uticaja okoline od sfere libida na čitavu ličnost. Za razvoj karaktera nije značajan samo sukob libidinoznih težnji sa društvenom sredinom, jer

društvo sa svojim zahtevima deluje na sve ljudske strasti i ima veliki uticaj na formiranje ogromnog broja raznovrsnih crta karaktera. Zapravo karakter je u celini odredjen medjuodnosom individua i socio-kulturne sredine.

Na značaj šire društvene sredine, odnosno kulture za formiranje ličnosti ukazivali su i antropolozi koji su se bavili problemima kulture sa stanovišta psihoanalize. Tipičan predstavnik ove struje jeste Kardiner. Ovaj pravac u izučavanju odnosa ličnosti i kulture, Fromm naziva "modifikovanom Frojdovskom orijentacijom" i pokušava da oceni domet i slabosti ove orijentacije u svom radu "O psihoanalitičkom proučavanju karaktera i njegovoj primeni u razumevanju kulture" (Fromm, 1949/1980). Ova orijentacija je u odnosu na ortodoksnu psihoanalizu, smatra Fromm, korak napred, jer se uzimaju u obzir rezultati antropoloških istraživanja o uticaju kulture, pre svega izučava se način vaspitanja dece i njegov značaj za formiranje ličnosti. Međutim, u osnovi, i ova istraživanja ostaju u granicama ortodoksne psihoanalize jer se interesuju pre svega za obrazovanje ličnosti pod uticajem roditeljskog podizanja dece na ranom uzrastu i u centru njihovog proučavanja jeste uticaj roditelja na "primitivne fiziološke funkcije" kao što su sisanje, izlučivanje štetnih materija itd. Razlike u "osnovnoj strukturi ličnosti" izvode se iz razlika u načinu materinske nege, a, s druge strane, društvena struktura i njene institucije posmatraju se kao proizvod ove osnovne ličnosti.

Fromm u svom delu, po sopstvenom mišljenju, razvija jednu socijalnu psihološku orijentaciju i dalje produbljuje psihoanalitičku karakterologiju. U središtu ovog shvatanja je pojam društvenog karaktera. Ovaj pojam se odnosi na one opšte i zajedničke elemente u karakteru ljudi, za razliku od osobenih ličnih crta koje čine individualni karakter. Međutim, ovaj pojam društvenog karaktera nije statistički pojam, tj. Fromm nije do ove teorijske konstrukcije došao statističkim putem - putem faktorske analize ili slično, već njegov pojam odnosi na skup najčešćih osobina u jednoj široj populaciji a koje imaju značajnu društvenu funkciju. Prema tome za pojam društvenog karaktera bitna je uloga, funkcija ovog sklopa karaktera koji je osoben za izvesnu društvenu grupu ili društvo u celini. Treba istaći da je Frommov pristup društvenom karakteru za razliku od drugih koji su takodje izučavali tipičnu, "modalnu" ličnost, u tome što nije ovaj pristup "neutralan", statistički pristup, već jedan čvrsto teorijski i društveno-istorijski pristup. Teorijska osnova njegovog proučavanja društvenog karaktera je teza da karakter tipičan za izvesnu grupu ljudi zavisi od njihovog društvenog načina života i društvenih zahteva koji su značajni za ponašanje članova grupe. Ovu ideju o društvenom karakteru Fromm prvi put počinje da obradjuje u svojim ranim spisima i 30-tih godina, naročito u radovima "metod i funkcija analitičke socijalne psihologije: beleške o psihoanalizi i istorijskom materija-

lizmu" i u "teorija materinskog prava i njen značaj za socijalnu psihologiju" koji su objavljeni u "Zeitschrift für Sozialforschung". Njegova teorija društvenog karaktera data je u tim radovima u začetku i u terminima teorije libida, koji je tada Fromm prihvatao kao svoju teorijsku osnovu. Tako Fromm u ovim radovima govori o "libidinalnoj strukturi karaktera" koje je medijum preko koga ekonomija deluje na psihičke procese ličnosti (Fromm, 1932/1970). Ova struktura nastaje kao proizvod uticaja društveno-ekonomskih uslova na čovekove nagone u procesu prilagođavanja libidinalne nagonske strukture postojećim društvenim uslovima.

U istraživanju društvenog karaktera i razvijanju teorije o društvenom karakteru, postoje izvesne teorijske i izvanteorijske teškoće. Teorijski problem je u tome da li se može uskladiti pretpostavka da se karakter formira u ranom detinjstvu sa pretpostavkom da karakter oblikuje najšira društvena stvarnost, ekonomski način života jednog društva, kao i pripadnost članova društva jednoj određenoj društvenoj grupi? Kako je moguće da društvo i način proizvodnje u njemu utiču na dete koje nema još svoje mesto u njemu, tačnije u njegovoj proizvodnoj sferi? Fromm ovu teškoću rešava ukazivanjem na klasno-društvenu usvojenost porodice i načine vaspitanja. Druga teškoća je izvanteorijske, ideološke prirode. Društveni karakter je do sada bio malo istraživan jer su ljudi smatrali da određeni društveni karakter koji je najrasprostranjeniji u datom društvu predstavlja "čoveka uopšte". Zbog toga što i sam istraživač

deli osobine društvenog karaktera svog društva njemu je veoma teško da uoči osobenu strukturu karaktera u svom vlastitom društvu, a vrlo lako može da uoči sklop karaktera jednog Arapeša, Zunija, Kineza, Rusa ili Francuza.

Fromm je, međutim, počeo sa proučavanjem društvenog karaktera upravo svog društva i svoje epohe. U zasnivanju teorije o društvenom karakteru on se oslanja osim Marška još i na proučavanja Sombarta, M.Webea, Toveya i dr. Kao što sam već pomenuo, Fromm je otpočeo izučavanje društvenog karaktera sa studijom autoritarnog karaktera Nemaca u predvečerje fašizma. U studiji koja je tek skoro objavljena, Fromm je sa saradnicima (A.Hartoch, E.Herzog i Schachtel) tehnikom projektivnog upitnika, na uzorku od 600 ispitanika istraživao strukturu karaktera Nemačkih radnika i srednjeg sloja. Utvrdio je da¹⁾ srednjoj klasi zastupljen sklop crta kao što su: ljubav prema moćnima - mržnja prema slabima, štedljivost, asketizam, mržnja prema strancima itd., dok je isti sklop crta relativno redak medju radnicima. To je bila prva empirijska potvrda njegovog shvatanja društvenog karaktera. Rasprostranjenost crta autoritarne ličnosti medju članovima srednje klase pruža psihološko objašnjenje za prihvatanje i širenje autoritarne nacističke ideologije u Nemačkoj ranih 30-tih godina¹⁾. Svoj konačni oblik teorija o društvenom karakteru dobiće u knjizi "Bekstvo od slobode", posebno u izvanredno dobroj raspravi "Karakter i društveni proces" koje je objavljena kao "dodatak" u ovoj knjizi.

1) O pomenutoj studiji iz 30-tih godina i Frommovim teškoćama koje je zbog ove studije imao sa ostalim članovima Frankfurtskog Instituta, videti detaljnije u Bonssovom neobjavljenom radu "Analitička sodijalna psihologija - nova

dimenzija materijalističkog obrazovanja teorije"

Društveni karakter nastaje kao rezultat prilagodjavanja ljudske prirode na date društveno-ekonomske uslove. Karakter u analitičkoj socijalnoj psihologiji predstavlja osobenu formu u koju je kanalizasna ljudska energija u procesu razvoja ličnosti i njenih potreba pod uticajem konkretne društvene sredine.

Osnovna društvenog karaktera je struktura društva i mesto pojedinca u njoj, a njegova je funkcija da pomogne individui da ispuni svoju društveno-ekonomsku ulogu i da na taj način stabilizuje i održi postojeći društveni sistem uz minimum trošenja energije (Fromm, and Maccoby, 1970). Ponašanje životinje determinišu instinkti, dok je ljudsko ponašanje koje je složeno, raznovrsno i društveno, determinisano njegovim karakterom. Osim ponašanja i mišljanje, stavovi, i osećanja takodje su determinisani karakterom. Zato je svako društvo zainteresovano da stvori takav rasložaj crte karaktera koji će omogućiti nesmetano funkcionisanje društva a istovremeno će obezbediti individui dobru prilagodjenost.¹⁾ Funkcija društvenog karaktera može se razmatrati sa aspekta društva i sa aspekta ličnosti, s obzirom da društveni karakter ima dvostruku ulogu da zadovolji izvesne društvene potrebe, s jedne strane, i da zadovolji neke potrebe individue, s druge strane.

Sa stavovišta društva karakter koji je zajednički jednoj većoj grupi ljudi (profesiji, sloju, klasi itd.), potreban je da bi se dato društvo održalo i da bi funkcionisalo na poželjan način. Da bi se ispunili zahtevi društva

1) Ovu ideju srećemo već kod Durkheima.

(ili jedne društvene grupe) potrebno je da članovi ovog društva (grupe) imaju potrebu da se ponašaju onako kako objektivne okolnosti to zahtevaju. Umesto da je gonjen spoljašnjim zahtevima, član grupe koji je usvojio te zahteve kao svoje, kod koga je formiran društveni karakter, ima unutrašnju prinudu da se ponaša na odredjen, društveno prihvatljiv način. Samo spoljašnja prinuda nije efikasna, potreban je unutrašnji autoritet koji će terati člana društva da ispunjava svoje društvene zadatke. Na taj način se ljudske želje i potrebe pretvaraju u proizvodne snage neophodne za normalno funkcionisanje datog društva. Ogromni tehnički uspesi modernog društva ne zamislivi su bez kulta rada i unutrašnjeg, "vlastitog" imperativa koji nagoni pojedinca da uporno i disciplinovano izvršava svoje radne obaveze i da "želi" da radi sve više. Sažimajući rečeno, o ovoj prvoj funkciji društvenog karaktera može se reći: "društveni karakter internalizuje spoljašnje potrebe, te tako ljudsku snagu upreže u izvršavanje zadataka datog ekonomskog i društvenog sistema" (Fromm, 1941/1969. s.253).

Druga funkcija društvenog karaktera jeste ta da pojedincu obezbedi psihološko zadovoljstvo zbog toga što čini ono što je u datom društvu nužno i poželjno. Pounutrašnjene spoljašnji društveni zahtevi, teraju ličnost da želi da postupa onako kako mora da postupa. Zahvaljujući tome pojedinac ne pati zbog sukoba izmedju zahteva društva i njegovih ličnih želja i tako se uklanja napetost izmedju "želim" i "trebam". Kako bi to rekao Ibsen: "on može činiti sve što

želi da čini zato što on želi samo to što sme da čini". Ovo "ukidanje" spoljašnjih i unutrašnjih sukoba, kao i zadovoljenje unutrašnjih potreba, donosi ličnosti osećanje zadovoljstva a posebno moralnog zadovoljstva zbog ispravnog ponašanja. Trgovac kod koga je razvijena crta štedljivosti uživa što je u izvesnom poslu povećao profit za recimo 2%, osećajući to kao svoj veliki uspeh i ličnu sreću.

Ako kažemo da je funkcija društvenog karaktera da obezbedi subjektivni doživljaj zadovoljstva pojedinca što se ponaša na društveno-poželjan i objektivno-nužan način i da pri tome učvršćuje i održava postojeće društvene strukture, institucije i odnose, nismo rekli punu istinu. Odnos između društvenog karaktera i društva je složen, promenljiv, dijalektičan, a ne statičan, nepromenljiv i jednoznačan. Društveni karakter ima ulogu da "cementira" postojeće odnose, ali može i da ih razara; on je važan činilac integracije društva, ali može biti i snažan činilac dezintegracije postojećih društvenih odnosa i institucija. Kada se promene odnosi u proizvodnji i odnosi u društvenim strukturama, tako da vladajući društveni karakter nije više adekvatan, kada ne odgovara više postojećim odnosima u društvu, tada se menja i njegova funkcija i društveni karakter postaje tada element destrukcije postojećih odnosa; tradicionalni karakter dobija funkciju "dinamita" umesto društvenog "maltera" (Fromm, 1955/1980. s.97). Zbog žilavosti crta karaktera i njihove otpornosti na promenu, izvesni tradicionalni

tipovi karaktera nastavljaju da traju i kada se izmene radikalno odnosi u ekonomiji i društvenim strukturama. Zbog toga postoji raskorak između karaktera i svesti ljudi, s jedne strane i odnosa u proizvodnji i društvu, posle revolucionarnih izmena postojećih društvenih stvarnosti, s druge strane. "Moglo bi se reći da psihička struktura ima funkciju zamašnjaka što održava kretanje i nakon neurodnog rada stroja" (Fromm, 196/1980 s.84). Međutim, u relativno širim razdobljima vremena u jednom društvu preovladjuje karakter koji omogućava nesmetano funkcionisanje društva i održava postojeću društvenu praksu. U jednom ratničkom nomadskom plemenu ceni se borbenost, fizička snaga itd., tako da se pod uticajem ovog ratničkog načina života formiraju osobine ličnosti kao što su hrabrost, inicijativa, agresivnost, asketizam itd. Da bi pojedinac opstao u takvom društvu on mora ne samo da igra ulogu ratnika, već i da ima strast za ratovanje da bude ratoboran, agresivan, da žudi za razaranjem i pljačkanjem. Za razliku od ovih ljudi, članovi jednog poljoprivrednog plemena su miroljubivi a za njihov način prilagodjavanja društvenim i prirodnim uslovima, potrebne su osobine kao što su strpljivost, blagost, spremnost na saradnju itd.

Posebno je značajno što Fromm ukazuje da se psihička struktura ljudi menjala u različitim društveno-istorijskim formacijama, tj. da je društveni karakter jedna promenljiva struktura koja u različitim istorijskim razdoblji-

ma zadobija odgovarajuće oblike. Zatim, u okviru iste epohe, u određenoj društvenoj formaciji razlikuje se karakter pripadnika vladajućeg sloja, od karaktera podaničkog sloja. Potrebno je zato u okviru savremenog kapitalističkog društva istražiti karakter pripadnika kapitalističke klase i karakter radnika, ističe Fromm još 1932. godine u jednom od svojih najranijih radova¹⁾. Ovaj društveno-istorijskih pristup proučavanju karaktera ljudi jedne epohe predstavlja značajan napredak u socijalnoj psihologiji i istovremeno Frommov prilog istorijskoj psihologiji.²⁾ Napredak se sastoji u tome što se proučava mentalna struktura karakteristična za jednu epohu, ali bez hipostaziranja "duha naroda", "kolektivne duše", kao nečeg što nadilazi individuu i što postoji samostalno. Wundt je na primer smatrao da se duh naroda ispoljava i kristalizuje u jeziku, običajima i mitovima, te da složene psihičke funkcije treba proučavati preko ovih fenomena³⁾. Međutim, on nije shvatio da se ove najviše psihičke funkcije i strukture formiraju i menjeju u zavisnosti od ustrojstva i načina života društva i da ne postoji samostalno nikakav "narodni duh". Kod Fromma je jasno da se on ne bavi nekakvom "kolektivnom svešću" koja postoji nezavisno od individue, već da se radi o sklopu osobina ličnosti koji je rasprostranjen među realnim članovima jednog društva, odnosno,

1) Fromm, (1931/1970), "Psychoanalytic Characterology and its Relevance for Social Psychology" u "Crisis of Psychoanalysis"

2) O osnovnim postavkama istorijske psihologije videti rad Ive Ivića "Zasnivanje istorijske psihologije", "Psihologija",

3) v. "Duh naroda"

međučlanovima izvesne grupe ljudi i koja im omogućava da igraju na poželjan način svoju društvenu ulogu. Feudalnom društvu sa strogom hijerarhijskom strukturom odgovara primalački karakter i osobine kao što su divljenje prema autoritetu, pokornost, pasivnost itd. Osobine društvenog karaktera u kapitalizmu XIX veka su: sakupljačka orijentacija, težnja za iskorišćavanjem, agresivnost, štedljivost, individualizam itd. Ove osobine potpomažu i održavaju društvo za koje je karakteristična veza akumulacija kapitala. Za razvijeni kapitalizam XX veza potrebne su osobine društvenog karaktera kao što su: prilagodljivost, saradljivost, potrošački mentalitet itd.¹⁾ U društvu razvijenog kapitalizma preovladjuje tržišni karakter, ali uporedo postoje i svi ostali oblici društvenog karaktera koji su istorijski ranije nastali.

Proces formiranja društvenog karaktera

U Freudovoj teoriji razvoja ličnosti porodica igra presudnu ulogu u procesu formiranja ličnosti. Za formiranje raznih tipova karaktera (nacistički, oralni, analni, genitalni, "iznimci", "oni koje je slomio uspeh" itd.) presudan je uticaj roditelja u ranom detinjstvu na libidinalnu (pregenitalne) težnje, kao i odnos prema roditeljima u edipalnoj fazi, od koga zavisi formiranje super-ega. Rano lišavanje specifičnih zadovoljstava u pojedinim fazama razvoja libida kao i preterano zadovoljavanje u ovim fazama,

1) "Kakva je vrsta ljudi potrebna našem društvu? Kakva društveni karakter odgovara kapitalizmu XX veka? Njemu su potrebni ljudi koji lako saraduju u velikim grupama; koji žele da troše sve više i više, čiji je ukus standardizovan i koji se može lako kanalisati i predvideti", kaže Fromm (1955/1980), s.121.

do vodi do fiksnacije za pojedine faze. Ove nove fiksnacije po Freudu odgovorne su za formiranje izvesnih sklopova karaktera kao što su narcistični, oralni itd. Za razvoj izvesnih vrsta karaktera i njihovih tipova karaktera od odlučujućeg je značaja razrešenje edipalnog sukoba i formiranje super-ega.

Prema tome, za Freuda odnos roditelja prema deci, specifični vaspitni postupci u ranom detinjstvu, imaju presudni uticaj na formiranje ličnosti. Freud je u svojoj teoriji apsolutizirao i preuveličao značaj porodice za razvoj ličnosti. Fromm je dobro uočio da Freud zbog svojih premisa nije shvatio da je sama porodica određena svojom klasnom strukturom i da je njena uloga da prenosi zahteve, zabrane i pravila ponašanja jedne određene društvene strukture čiji je ona deo. Porodica nije izvor moralnih normi i zabrana, već je samo prenosnik društveno-uslovljenog morala, ideologija i pravila ponašanja koja važe za konkretno društvo u određenom istorijskom razdoblju. Nešto pre Fromma, Wilhelm (Reich) je u svojim delima "dijalektički materijalizam i psihoanaliza" (1927), "Masovna psihologija fašizma" (1955) i dr., isticao da je građanska porodica deo buržoaskog društva i da podupire to društvo, proizvodeći građanskog čoveka. Porodica koja nastaje na osnovu određenih proizvodnih odnosa, "postaje bitnom institucijom konzerviranja sistema koji je uvjetuje" (Reich 1955/1951 s.116). Fromm u jednom od svojih ranih radova¹⁾ ističe značaj porodice na

1) Fromm, (1937/1960), "The theory of father identification and its relevance for social psychology"

formiranje društveno poželjnih stavova kod članova datog društva. "Patrijarhalna porodica je jedna od najvažnijih mesta za proizvodjenje psihičkih stavova koji podržavaju stabilnost klasnog društva". Nešto kasnije, Fromm ovo uo- čava i kaže da je najvažnija funkcija porodice. "u proizvo- đnji društveno poželjne duševne strukture" (Fromm, 1954/ 1970, s.26). Freud ovo nije shvatio jer je smatrao patri- jarhalnu porodicu za obrazac porodice uopšte, a svoje dru- štvo za društvo uopšte, tako da u njegovoj teoriji nema mesta za istraživanje razlika u načinu gajenja dece u ra- zličitim društvima. Drugi razlog što Freud i psihoanaliti- čari nisu shvatili društvenu uslovljenost porodice jeste taj da su istraživali i lečili gotovo isključivo pripadni- ke članova srednje klase buržoaskog društva¹⁾.

Fromm (1965) ispravno smatra da se društveni karakter pomera snagom "svih instrumenata društvenog uti- caja: sistemom vaspitanja, religijom, literaturom, pesmama, vicevima, običajima..." Međutim, sam Fromm nije pisao o uticaju recimo literature, grupe vršnjaka, filмова i slič- no na razvoj određenih crta i tipova karaktera. U tom smi- slu on ostaje u tradiciji psihoanalize koja naglašava zna- čaj porodice i roditeljskog načina podizanja dece i koja ovaj proces porodičnog vaspitanja proučava kao presudni agens u prenošenju društvenih zahteva na decu. Naravno to ne znači da je Fromm ostao na nivou antropološkog - psikoanaliti- 1) v. svagistriju u LAMPC I

tičara koji izvode osobine ličnosti isključivo iz vaspitanja. U odnosu na njih on je otišao dalje jer je shvatio društvenu uslovljenost i društvenu funkciju vaspitanja. Njegova istraživanja su usmerena na analizu konkretne društvene strukture (feudalizam, kapitalizam XIX veka, kapitalizam XX veka), na određene društvene grupe i na ulogu individue u ovim strukturama i grupama. "Vaspitanje mora biti shvaćeno u povezanosti sa socijalnom strukturom, a pre svega kao osnovni mehanizam prenošenja socijalnih nužnosti u karakterne crte" (Fromm, 1949/1980, s.221). Ovu društvenu funkciju vaspitanja odnosno potrebu društva da obezbedi "postojanje dovoljnog zajedništva ideja i osećanja" da bi društvo moglo da postoji, veoma je dobro i uverljivo isticao Durkheim¹⁾. Fromm razradjuje ovu ideju o društvenoj ulozi vaspitanja u psihoanalitičkom društvu i ističe da je cilj vaspitanja stvaranje društveno poželjnih ličnosti. Ovaj način kao i cilj vaspitanja često su nesvesni. To znači da roditelji nisu svesni zastupnici društva odnosno da često nesvesno proizvode dobro prilagodjene ličnosti, čiji sidlop karaktera odgovara potrebama datog društva. Ovo je Fromm naročito istakao u diskusiji koja je vođena posle njegovog izlaganja o "Psihoanalitičkom preobraćivanju karaktera i njegovoj primeni u razumevanju kulture" na simpozijumu "Culture and Personality" u Ajudor'u 1947.²⁾

1) Durkheim, E., (1911/1971), "Vaspitanje i sociologija" ("Uloga i uloge u vaspitanju"), s. 49

2) Bio je to Fromm-ov odgovor na pitanje Josefa Brana: "Izdali ste doktor Fromm-ov odgovor na pitanje formiranja karaktera deteta prema njegovim potrebama? Prigovorio bih obrtu "Prema svojim potrebama". Čini mi se da to pretpostavlja razumevanje

Da ponovim, po Frommu, struktura društva i položaj tog društva u njoj određuju sadržaj društvenog karaktera, dok je porodica samo prenosnik ovog društvenog uticaja i zahteva na dete. Ovu svoju funkciju prenosnika porodica izvršava na dva načina. (1) Pre svega, najvažniji kanal za ovu transmisiju društvenih zahteva na dete koji se razvija, jeste uticaj koji vrši karakter roditelja na formiranje karaktera deteta. S obzirom da je karakter roditelja iza društvenog karaktera roditelji tako prenose društveno poželjne stavove i osobine ličnosti na dete. (2) Način podizanja dece koji se primenjuje u datom društvu služi tome da se karakter deteta oblikuje u društveno-mušnom i poželjnom pravcu. Tehnike vaspitanja nisu uzrok određenog društvenog karaktera, već samo jedan od mehanizama pomoću koga društveno-ekonomska struktura datog društva oblikuje tip ličnosti koji je karakterističan i poželjan za to društvo.

(1) Fromm u više navrata (1941, 1949, 1955... 1979) piše o tome da se društveni karakter roditelja, prenosi na dete i da na taj način porodica igra ulogu prenosnika društvenih zahteva, ali ne ulazi u razmatranje konkretnog načina na koji se to vrši. Po svojoj prilici Fromm misli na ono što se zove "učenje po modelu", tačnije na identifikaciju. O procesu identifikacije Fromm je jedino pisao u svojoj ranoj izvanrednoj studiji "Autoritet i porodica".

za već ommaliti i kontinuiran kod svoje procešne porodice u društvu. Ja sam mislila da se ovde pretpostavlja jedan važno cilji i ideološke stvari, koje naša socijalna identiteta ne potvrđuju".

Fromm tu razlikuje "tri vrste poštovećivanja: jedno obogaćujuće, tj. takvo poštivećivanje u kome preuziman drugog u sebe i ojačavan svoje Ja ovim obogaćivanjem; jedno osiromašujuće, u kojem ulažem svoju ličnost u drugoga i postajem njegov deo, i, konačno, jedno (svesno ili nesvesno) osećanje poštivećenja, koje kao sadržaj ima jednakost i zamenljivost moje ličnosti s ličnošću drugoga" (Fromm, 1936/1980. s. 31). Za proces obrazovanja društvenog karaktera pod uticajem poštivećenja i naročito je značajan odnos prema autoritetu. Za obrazovanje društveno-poželjnih osobina i stavova ličnosti, odnosno društvenog karaktera, potrebno je da se dete poštoveti sa autoritetom roditelja koji je predstavnik autoriteta društva. "Posredovanjem Ja preobražava se spoljašnja sila, i to tako da se iz spoljašnje probraća u unutrašnju silu" (Fromm, isto delo, s. 22). Zabrane super-ega su diktati po unutrašnjem autoritetu. Snagu super-ega održava i potkrepljuje moć realnog autoriteta koji postoji u datoj kulturi društva. Patrijarhalni autoritet oca i odgovarajući super-ego oslanja se i crpe svoju snagu iz strukture patrijarhalne društvene zajednice u kojoj otac ima istaknuto mesto. Za reprodukciju patrijarhalnog društvenog karaktera (strog super-ego, osećanje krivice, ljubav prema autoritetu itd.)¹⁾ neophodno je društvo u kome postoji odnos dominacije, ljubav rada, disciplina itd. Ako se ličnosti koje imaju patrijarhalni društveni karakter samo i "voljnom" voljom poštivećuju moćnom autoritetu i čeka njihovo

1) V. Fromm, (1934/1970), s.143.

u tome, što znači da je spoljašnja prinuda pounutrašnje-
na. Međutim, bitno je da se osobine društvenog karaktera ne bi tako snažno i trajno održavale u ličnosti deteta, da nije spoljašnjih društvenih normi i zahteva koji podržavaju ovaj sklop karaktera. Jedno empirijsko istraživanje Fromma i Maccogyja utvrdilo je da je otac u većem stepenu uzor sinu za postivećavanje (identifikaciju) ukoliko je on uspešniji u svom društvenom prilagođavanju, odnosno ukoliko otac ima viši društveno-ekonomski status. Najzad, Fromm govori i o opasnosti ukoliko je dete fiksirano za majku, naročito ako dodje do "simbiotičke maligne-incestuozne" vezanosti za majku. U tom slučaju ličnost ne može da razvije svoju nezavisnost i svoje produktivne potencijale. Često takve ličnosti postaju hladne, nacističke i destruktivne, kao na primer Adolf Hitler¹⁾.

(2) Drugi mehanizam pomoću koga porodica potrebe i vrednosti društva pretvara u osobine ličnosti jeste način podizanja dece, koji varira od društva do društva, od epohe do epohe, od kulture do kulture, od sloja do sloja, i najzad od porodice do porodice. Fromm se veoma malo, potovno zanimljivo bavio ovim problemom metoda odgajanja dece. On o tome piše samo uzgred, kratko i vrlo uopšteno, odnosno nije nigde sistematski i kompletno obuhvatio ovaj značajan problem. Ja ću ovde pokušati da rekonstruišem i njegovo shvatanje ovog problema na osnovu jednog rada u kome

1) op. "Alimenta a Toxicata: A. Hitler, Klinički slučaj nacističke ličnosti" u "Klasični i savremeni društveni psiholozi".

dela (1936, 1941, 1947, 1970, 1979) u kojima je on doticao pojedine aspekte pomenutog problema. Pre svega postoje različiti vaspitni metodi koji vode istom cilju, postižu se iste osobine ličnosti, a s druge strane gotovo identične vaspitne tehnike mogu imati sasvim različite efekte u zavisnosti od onog ko ih primenjuje. Prema tome izolovana izučavanja samovlastitih tehnika i načina gajenja decenikad nas neće dovesti do razumevanja procesa formiranja društvenog karaktera. Metodi vaspitanja moraju se posmatrati kao deo "totalne kulture". Ovi metodi su uslovljeni načinom života ljudi u društvu, društvenom strukturom i položajem roditelja u njoj, kao i njihovim društvenim karakterom koji odatle proizilazi. U zavisnosti od društvenog karaktera roditelja, od njihove klasne pripadnosti, zavisi koje će oni metode vaspitanja "birati" od društveno-dopuštene lepeze tehnika vaspitanja i koje će upražnjavati u procesu podizanja dece. Važnije od konkretnih vaspitnih tehnika jeste sam karakter roditelja i najopštiji stavovi roditelja prema deci kao što su ljubav - mržnja, demokratičnost - autoritarnost, strogost - popustljivost itd. Konkretno tehnike vaspitanja i disciplinske mere, na primer kažnjavanje za agresivne postupke, ne mogu da utiču na izmenu crta karaktera, već mogu samo da utiču na to da se izvesni oblici ponašanja na primer otvorena agresija ne manifestuju. Jedino ako se u slučaju agresije ismene uslovi i razviju novi povoljni uslovi (ljubav, prihvatanje, stimulativna atmosfera u porodici itd.), onda mogu da nestanu

ove crte karaktera, odnosno može na taj način da se agresivni motiv "isuši". (Fromm, and Maccoby, 1970.). Način podizanja dece specifične vaspitne mere koje preuzimaju roditelji zavise, s jedne strane, od socio-kulturnog očekivanja kako dete treba da bude i kako treba da se adekvatno ponaša kao član društva, a s druge strane, zavisi od osobine i sposobnosti deteta na pojedinim uzrastima njegovog razvoja. Ovo svoje shvatanje Fromm je (u saradnji sa Maccobyjem) demonstrirao u empirijskom istraživanju gajenja dece u jednom meksičkom selu. Rezultati su pokazali da su u periodu odojčeta (do skoro 2 godine), karakteristični stavovi i oblici ponašanja roditelja prema detetu sledeći: popustljivost, ljubav i velika pažnja. U periodu ranog detinjstva (2-6 godina) u odnosu na dete stavovi postaju oštriji a zahtevi veći - očekuje se poslušnost, samostalno obavljanje izvesnih aktivnosti itd. Najzad u periodu srednjeg detinjstva (6-13 godina) zbog razvoja osećanja sebe i inicijative počinju sukobi između roditelja i dece, koji sada dovode u pitanje roditeljski autoritet. Od ranog detinjstva glavni put sticanja određenih društvenih veština, stavova i crta ličnosti jeste imitiranje. Dete uči kako će da se hrani, oplođi s ljudima, kako će da misli i oseća, na taj način što imitira ponašanje svojih roditelja, braće i sestara.

Na kraju treba reći to da se Fromm u nizu svojih dela (od "Autoriteta i porodice" iz 1936, pa do "Teologovora" na "Demorhil" iz 1960 i kasnije) zalagao za vaspitanje koje nije autoritarno, koje ne počiva na dominaciji

i kome je cilj svestan razvoj ličnosti, ličnost koju odlikuje kritičko mišljenje, inicijativa, hrabrost, ljubav i integritet. Nasuprot autoritarnom vaspitanju kome je cilj pokoravanje, disciplinovanje ličnosti i koje predstavlja moćno sredstvo za izazivanje osećanja krivice, Fromm se zalaže za slobodan razvoj produktivnih, autentičnih potencijala ličnosti deteta. Fromm je tačno uočio da je funkcija sistematskog stvaranja vaspitanja krivice kod deteta u tome da uguši svaku inicijativu, kritičnost i da od deteta stvori zavisnu, pokornu osobu. Ovo osećanje krivice se postiže pre svega manipulisanjem roditeljskom ljubavlju. Verovatno se zato Fromm zalaže za to da u vaspitanju deteta pored zaslužene, ili kako on kaže "uslovljene ljubavi" roditelja, bude prisutna i bezrezervna, "naslovljena ljubav" u odnosu prema detetu da bi mu se tako obezbedilo osećanje sigurnosti.

Iz izlaganja Frommovog shvatanja o uticaju porodice na ličnost deteta preko prenošenja roditeljskog društvenog karaktera na dete i putem tehnika vaspitanja, nije moguće u celini sagledati Frommovo shvatanje o mehanizmu formiranja društvenog karaktera (ličnosti). Sa razmatranje sredstava, mehanizama oblikovane ličnosti u celini nije dovoljno uzeti u obzir obrazovanje društveno-poželjni stavova i osobina ličnosti putem porodičnog vaspitanja, već se potrebno uzeti u obzir i kako se sprečavaju, odnosno ne dopuštavaju i potiskuju izvesna svojstva i stavovi ličnosti koji u datom društvu nisu poželjni. Da bi objasnio formiranje

ovih nepoželjnih osobina ličnosti odnosno društveno nesvesnog, Fromm je uveo veoma koristan pojam "društvenog filtera" kojim objašnjava proces nastanka izvesnih nesvesnih stavova i osobina ličnosti pod uticajem društvenih zahteva.

Fromm smatra da pored društvenog karaktera postoji i "društveno nesvesno" koji je "druga veza" između društveno-ekonomske strukture društva i društvene svesti koju ona proizvodi. "Kao što postoji društveni karakter postoji i društveno nesvesno"¹⁾. Fromm opravdano govori o društveno nesvesnom u tom smislu što društvo određuje koje će misli, osećanja i ideje biti svesni, odnosno koje ideje, misli i stavovi i td. neće biti svesni, već će postojati kao nesvesno potisnuti sadržaji. Međutim, ako je opravdano i koristno govoriti o društveno nesvesnom, čini mi se da nema razloga da se ona odvajaju od društvenog karaktera. Zapravo ovo o čemu Fromm govori samo je druga strana, "tamna" strana odnosno naličje društvenog karaktera. Prema tome možemo reći da društveni karakter ima svoje lice – društveno poželjne svesne crte karaktera, i svoje naličje – društveno nepoželjne nesvesne osobine. Mislim da nije opravdano, naročito ako se uzme u obzir da se Frommova teorija jedna dinamička teorija, da se društveno nesvesno uzima kao nešto sasvim posebno potpuno različito ("druga veza") od društvenog karaktera. Čini mi se mnogo plodnije

1) Fromm, (1959/1960), "Jedna strana otkriva iluzije – još drugi otkriva strahove i Freudov", u prijevodu, Zagreb, s. 1. u originalu nema isticanja.

ako društveni karakter posmatramo kao jedinstvenu strukturu svesnih i nesvesnih težnji, osećanja i osobina ličnosti koja nastaju u procesu prilagodjavanja individue društvu. Ispravnost tretiranja svesnog i nesvesnog dela društvenog karaktera kao jedinstvenog dinamičkog sklopa ličnosti, potkrepljuje i shvatanje samog Fromma o funkciji društveno nesvesnog. Pod "društveno nesvesnim" Fromm podrazumeva "ona područja potisnutosti koja su zajednička većini članova društva; ti opće potisnuti elementi su oni sadržaji koji na dano društvo ne može dopustiti da budu svjesni za njegove članove ako se želi da društvo sa svojim specifičnim proturječnostima uspešno funkcioniра" (Fromm, 1962/1980. s.31). Pored društveno nesvesnog, postoji i pojedinačno nesvesno koje obuhvata one sadržaje koje pojedinac potiskuje zbog specifičnih okolnosti njegove lične životne istorije. Za razliku od ovog pojedinačnog nesvesnog koje zavisi od ličnih sklonosti i osobenih uslova u kojima živi pojedinac (Frejd je, smatra Fromm, o ovom nesvesnom najviše i pisao), društveno nesvesno predstavlja sklop crta karaktera koje nisu poželjne u jednom društvu i koje su tipične za članove tog društva. Ovaj potisnuti sadržaj zajednički članovima određenoг društva jesu oni impulsi, misli i osećanja kojima društvo ne može dopustiti da budu svesni jer u protivnom ne bi moglo da uspešno funkcioniра sa svojim specifičnim proturječnostima. Za egzistenciju društva od nesvesnog od ključnog značaja je to da je odnos između društva i ličnosti unapred ustaljen. "Pojam društveno nesvesnog karakterizira se kao repressivnog karaktera društva i ovisi

se na onaj specifični dio ljudskog iskustva koje mu dano društvo ne dopušta da stigne do svijesti; to je onaj dio ljudskosti u čovjeku koji je društvo od njega otudjilo". (Fromm, 1962/1980, fus nota 17 s.119). Ovde treba reći da postoji bitna razlika između Frommovog pojma "društveno nesvesnog" i Jungovog pojma "kolektivno nesvesnog", bez obzira na pogrešnu terminološku sličnost. Po Jungu kolektivno nesvesno obuhvata arhetipske sadržaje koji postoje u ljudskom duhu od predavnih vremena i koji nikada nisu bili svesni, nada imaju važnu prospektivnu funkciju u psihičkom životu. U Frommovom shvatanju društveno nesvesnog nema ni govora o nasledjenim obrascima psihološkog reagovanja¹⁾, već naprotiv on govori o stečenom, pod uticajem društva nastalom potisnutom sadržaju koji je zajednički za članove društva koji imaju ista ili slična iskustva. Sam Fromm u delu "Sone strane okova iluzije" u jednoj dužoj fusnoti osetio je za potrebno da ukaže na sličnost i razlike između njegovog shvatanja o društveno nesvesnom i Jungovog shvatanja kolektivno nesvesnog. Evo kako Fromm vidi načelnu razliku među ovim pojmovima. "Razlika između Jungova termina "kolektivno nesvesno" i termina "društveno nesvesno" kako se ovde upotrebljava jest: "kolektivno nesvesno" direktno označuje univerzalnu cifru, veći dio koji niti ne može postati svesnim. /.../ Društveno nesvesni je društveno potisnut dio univerzalne psihe" (Fromm, 1962/1980,

1) V. Jan, (/1970), "O psihološki nesvesnom", odabrana dela, 2, Latica srpska, Novi Sad, s.59.

s.119). Međutim, Fromm se sa Jungom slaže "u središnjem
zahljučku o univerzalnom karakteru psihičke supstance pri-
sutne u svakom od nas, kako Fromm to kaže na istom mestu.
Nesvesno u celini, odnosno sadržina celokupnog nesvesnog
"uvek predstavlja čitavog čoveka, sa vaskolikim njego-
vim potencijalima za svetlost i tamu; ona uvek sadrži os-
novu za različite odgovore koje je čovek kadar da pruži
na pitanje što ga postavlja postojanje" (Fromm, 1960/1969,
s.232). Frommovo vidjenje čoveka se približava Jungovom,
kada kaže: "Čovek u svakoj kulturi poseduje ove sposobno-
sti: on je pračovek, krvoločna zver, ljudožder, i dočopo-
klonik, ali i biće kadro da razumno misli, voli i bude
pravédno. Sadržina nesvesnog, dakle nije ni dobro ni zlo
ni racionalno, ni iracionalno, već i jedno i drugo, sve
što je ljudsko. Nesvesnost je čitav čovek - osim onog de-
la koji odgovara njegovom društvu. /.../ Nesvesnost pred-
stavlja univerzalno, celokupnog čoveka, ukorenjeno u ko-
smosu; ono oličava biljku koja je u čoveku, životinju ko-
ja je u njemu, duh koji je u njemu; ona predstavlja nje-
govu prošlost sve od zore ljudskog postojanja i njegovu
budućnost do dana kada će čovek u potpunosti postati čo-
več..." (Fromm, isto delo, s.232-233). Sadržaj nesvesnog
poema Frommu, određuje svaka konkretna kultura, svako
društvo sa svojim specifičnim zahtevima. Na funkcionalno i
formalno stanovišta "šta je nesvesno a šta svesno zavisi
od strukture društva i čoveka osećanja i mišljenja koje o o

obrazuje..." (Fromm, isto, 232). Proces formiranja društveno nesvesnog, a samim tim i društvenog karaktera, Fromm objašnjava delovanjem "društvenog filtera", tačnije aktivnošću društveno uslovljenog filtera. Ovaj pojam treba da pokaže kako se, kojim mehanizmima konkretno stvara društveno nesvesno, tj. izopačena iskrivljena svest karakteristična za članove jednog društva. Po Frommu iskustvo može prodreti u svest jedino ako se može zapaziti i asimilovati od strane izvesnog sistema misaonih kategorija. Sistem pojmovnih kategorija i obrazaca je proizvod društvenog razvoja i varira od društva do društva i od jedne istorijske epohe do druge. "Svako društvo svojom vlastitom životnom praksom i načinom odnošenja, osjećanja i zapažanja razvija sustav ili kategorije koje određuju oblike svijesti. Taj sustav djeluje, da tako kažemo, kao društveno uslovljeni filter: iskustvo ne može ući u svijet ako se ne može probiti kroz taj filter" (Fromm, 1962/1970, s.101-102).

Društveni filter, koji određuje šta mogu biti sadržaji svesti u određenom društvu, čine: jezik, logika i društveni tabui.

U zavisnosti od složenosti i istančanosti jezika, savisi da li će se uopšte opažati izvesni aspekti stvarnosti ili neće, jer "nisu važni", odnosno "nisu značajni". Do svesti mogu teško da prodru oni sadržaji spoljašnje i unutrašnje ^{stvarnosti} slabosti za koje nemamo odgovarajuću reš. Kao što je poznato oskudni imaju veliki broj reči na

ono što mi označavamo, pokrivamo, samo jednom rečju - "sneg". U engleskom reč "love" označava čitavu skalu osećanja od naklonosti, preko bratske ljubavi do erotske strasti. Jezik predstavlja filter ne samo svojim rečnikom već i gramatikom, etimologijom i sintaksom. Fromm, inspirisan lingvističkim radovima B.L.Worfa (Vorf), kaže: "Jezik kao celina sadrži jedan životni stav, on je zaledjen izraz određenog načina iskustvenog doživljavanja života" (Fromm, 1960/1969, s.2)¹⁾. Tako na primer izvesni jezici nemaju reč "imati" već o tome govore opisno: "to je meni" (jesh li) kao na primer u hebejskom²⁾. Prema tome kategorija "imati" nije univerzalna, već se razvija sa razvojem društva i porastom značaja privatnog vlasništva. S druge strane u društvu gde ne postoji izraz kao što je "imati", "vlasništvo" itd., teško je uopšte i misliti o "eksploataciji".

Drugi vid društveno-uslovljenog filtera, koji određuje kako ćemo doživljavati stvarnost i koje će iskustvo biti svesno a koje nesvesno jeste logika. U izvesnim različitim društvima postoje različite vrste "zdravog razuma" i različiti logički sistemi. Ono što se ne uklapa u ove logičke misaone kategorije, jednostavno je nepojmljivo, "nezamislivo" i zato mora biti nesvesno. Ovde treba potsetiti da je još pre Fromma, Freud govorio o tome da su u nesvesnom mnoge ideje koje su apsurdne, paradoksalne

1) Ovu tezu da jezik utiče na tumačenje stvarnosti izneo je još Sapir: "Jezik je heurističan /.../ u /.../ smislu što su njegove forme predodređuju izvesne načine posmatranja i tumačenja", Sapir, (1921/1974) Oglеди iz kulturne antropologije ("jezič"), BICZ, s.24-25. Vorf je nezavisno od Sapira išao na ideju da jezičke kategorije određuju vidjenje sveta koje je karakteristično za određenu kulturu. Po Sapir - Worfovoj hipotezi osobnost strukture jezika određuje opažanje i tumačenje sveta onih koji govore ovim jezikom

✓ i da u nesvesnom ne važe zakoni logike. Ova alogičnost nesvesnog najupečatljivija je u snovima. Zbog toga su snovi često "besmisleni" mi ih teško pamtimo jer ne možemo lako da ih uklopimo u naš svesni misaoni sistem. Fromm upozorava da ono što je u našoj kulturi "besmisleno", "nepojmljivo", veoma je jasno, "logično", "prirodno" u drugim kulturama. Zapadnom čoveku na primer mogu biti nelogične misaone kategorije jednog indusa i nepojmljiv njegov način shvatanja i "sredjivanja" segmenata stvarnosti i razume se obrnuto. Tako je na primer nama teško razumljiva ili čak besmislena "paradoksalna logika", dok njima na Istoku može izgledati potpuno neupotrebljiva i čudna Aristotelovska logika koja se nama čini nužna i univerzalna. U našem sistemu mišljenja koji počiva na Aristotelovskoj logici i koji se isključuju A i ne A kao atributi $X - A$, teško je pojmiti da prema nekoj osobi možemo istovremeno gajiti ljubav i mržnju. Zbog toga smo mi često nesvesni svojih ambivalentnih osećanja ili smo svesni samo jednog od dva suprotna osećanja³⁾.

Treća komponenta društvenog filtera jesu društvene zabrane, tabui koji cenzurišu izvesne "nezgodne" sadržaje iskustva. Za razliku od drugih vidova društveno-uslovljenog filtera - jezika i logike, koji onemogućava ili otežavaju da izvesna iskustva udju u svest, dotle tabu

O statusu ove hipoteze videti R. Bugarski (1975) "Lina viktika o čoveku", BIGZ Beograd.

2) Opširnije o tome u Fromm (1976/1980) "Imati ili biti" Naprijed, Zagreb, s. 71-76.

3) Ovaj princip Fromm često navodi (v. "Zenbudizam i psihanaliza", "Soru stranu okova iluzije").

sprečava zabranjenom iskustvu da proдре u svet. Društveni tabui su u različitim društvima veoma različiti, tako da se društveno nesvesno u jednom društvu u mnogome razlikuje od društveno nesvesnog (bolje reći - društveno potisnutog), zbog toga što se u odredjenom društvu smatra prirodin, zdravim, dobrim itd. u drugom je neprirodno, rdjavo, patološko itd. Tako na primer u jednom ratničkom društvu će se potiskivati, zbog razumljivih tabua, osećanje sentimentalnosti i odvratnosti prema ubijenim. U savremenom društvu, medjutim, "čovek organizacije" nesme biti svestan besmislenosti života, jer inače ne bi mogao da se ponaša kao zadovoljan i dobro prilagodjen element sistema, organizacije. Prema tome, ono što se potiskuje može biti različito po sadržini u različitim društvima, ali, ono što je zajedničko za svako društvo jeste to da se posredstvom društvenih tabua potiskuje društveno opasno, nezgodno iskustvo. Zbog toga pojedinci nisu svesni pravih društvenih protivrečnosti i imaju iluzije o društvenom ustrojstvu svoga društva i njegovom funkcionisanju. Umesto kritičkog mišljenja koje se potiskuje, pojedinac putem obrazovanja, porodica, masmedija stiče izopačeno vidjenje sveta (posebno društva); društveni klišeji koje nekritički usvaja postaju "njegovo mišljenje". Ono što se ne uklapa u društvene obrasce mišljenja to je i istisnuto iz svesti članova jednog društva. Frojd je u svoje doba prikazao snagu društvenih tabua koji se odnose na seksualnost. Danas medjutim, nije više seksualnost predmet zabrana i potiskivanja, naprotiv, danas

je seks jedan od glavnih i najjeftinijih potrošačkih artikala koji pruža iluziju sreće kaže Fromm. Danas je drukčiji sadržaj društveno uslovljenih konflikata u savremenom društvu. Po Frommu aktuelni su ovi sukobi između svesnih i nesvesnih misli osećanja i stavova¹⁾:

- svest o slobodi - nesvesne neslobode
- svest o ljubavi - nesvesna mržnja i ravnodušnost,
- svesno osećanje sreće - nesvesna depresija,
- svesna vera - nesvesni cinizam i gubitak vere,
- svesne dobra savest - nesvesno osećanje krivice,
- svest o individualizmu - nesvesna sugestibilnost,
- svest o snazi - nesvesno osećanje nemoći,
- svest. o altruizmu - nesvesni egoizam,
- svest o lojalnosti - nesvesna pobuna.

Ukoliko bi pojedinac u savremenom društvu postao svestan svoje pobune nezadovoljstva, ne slobode, nesreće itd. to bi opasno ugrzilo temelje društva u kore živi, a pojedinca dovelo u sukob sa vladajućim društvenim snagama i institucijama. I tu, po Frommu, leži uzrok potiskivanja. Motiv potiskivanja nije strah od kastracije, kao što je verovao Freud. Glavni motiv potiskivanja, smatra Fromm, jeste strah od usamljenosti i izopštenosti iz društva. Fromm u knjizi "Sveta stranu okova iluzije" izričito kaže: najmoć-

1) Prilagodjeno prema Fromm, (1979/1980), "Velikim i granice Freudove misli", Naprijed, Zagreb, s.

niji motiv pitiskianja je strah od izolacije i progonstva. Za čoveka je osećanje potpune usamljenosti pogubno i dovodi ga do mentalnog rastrojstva, jer je čovekova najača strast potreba da bude ujedinjen sa drugim ljudima. "Iz toga razloga /da bi očuvao mentalno zdravlje/ pojedinac se mora učiniti slijepim da ne vidi ono što njegova grupa proglašava da ne postoji ili prihvatiti kao istinu ono što većina kaže da je istinito čak i ako njegove vlastite oči mogu uveriti da je to laž. Stado je toliko vitalno važno za pojedinca da njegovi pogledi, vjerovanja i osjećaji tvore za njega zbilju, više od onoga što mu govore njegovi osjeti i razum /.../ nema gotovo ničega u što čovjek ne bi povjerovao - ili što ne bi potisnuo - ako se nadanj nadviše eksplicitna ili implicitna prijetnja progonstva" (Fromm, 1962/1980, s.111). Zbog toga znanje o čoveku i društvu isključuje hrabrost. Deviza čoveka koji hoće da istražuje i saznaje mora biti: "osmeli se da znaš". Znanje, kaže Fromm, nije stvar samo inteligencije, već i karaktera, lične hrabrosti. Saznavanje onoga što društvo brani da se zna, razobličavanje iluzija zavisi od ličnih i društvenih činilaca. Ličnost koja je nezavisnija, koja je više uspela da se oslobodi autoriteta, kako onih spoljašnjih tako i onih unutrašnjih, ima više mogućnosti da sazna stvarnost i da prevaziđe društvene klišeje. Što se tiče društvenih uslova, može se reći dosta opštetno, da klase koje su u usponu, kojima pripada budućnost, imaju više šanse da saznaju istinu koja njima služi da postigne društveno progresivne ciljeve. Obrnuto, klase

se koje propadaju grčevito se drže zabluda i teško im je da shvate punu istinu o društvu i ljudima, jer im ne odgovara da se sazna ono što je tabu. Možemo reći njihov društveni filter je teško propustljiv jer je za njih istina opasna, pogubna.

Na kraju razmatranja ovih procesa i mehanizama formiranja karaktera po Frommu, treba naglasiti da za razliku od Freuda koji formiranje karaktera dovodi u tesnu vezu sa različitim stupnjevima razvoja libida, Fromm osnovu za proces formiranja karaktera nalazi u specifičnom odnosu pojedinca prema svetu, drugim ljudima i samom sebi. Ovo odnošenje prema svetu koje je podloga za razvoj ličnosti i formiranje karaktera javlja se u dva oblika kao asimilacija i specijalizacija. Asimilacija je proces usvajanja, sticanja iskustva u odnosu sa stvarima, sa prirodom. Socijalizacija obuhvata proces odnošenja prema drugim ljudima i samom sebi. U ovim odnosima se temelji i otkriva karakter ličnosti. Bez ovih procesa asimilacije i socijalizacije ne može se razumeti proces formiranja, a naročito efekat formiranja ličnosti - specifične organizacije karaktera. "Karakter se može definirati kao relativno stalna forma u koju se ljudska energija kanalizira u procesu asimilacije i socijalizacije" (Fromm, 1947/1966, s.64).

Proces asimilacije može biti produktivan i neproduktivan. U okviru neproduktivne asimilacije može biti: primalačka, israbljivačka, sakupljačka i tržišna. Način odnošenja prema drugim ljudima, ili orijentacije u procesu

socijalizacije su: mazohistička, sadistička, destruktivna, ravnodušna i produktivna (ljubav).

Shematski ~~za~~ se može ovako predstaviti odnos socijalizacije, asimilacije i produktivnosti:

ASIMILACIJA

SOCIJALIZACIJA

I. Neproductivna orijentacija

a) primalačka (usvajanje)	mazohistička (vernost)	simbios
b) izrabljivačka (uzimanje)	sadistička (autoritarnost)	povučer
c) sakupljačka (čuvanje)	destruktivna (agresivnost)	st
d) tržišna (menjanje)	ravnodušna (ispravnost)	

II. Productivna orijentacija

delatna

ljubav, razum

Sada kada smo se upoznali sa činionicima koji su značajni za obrazovanje društvenog karaktera i naročito kada smo upoznali sam proces i mehanizme njegovog obrazovanja, možemo bolje da sagledamo posledice i rezultate ovog procesa, a to su različiti oblici društvenog karaktera.

Tipovi društvenog karaktera

O Frommovoju tipologiji se dosta pisalo, verovatno i zato što je to vrlo zahvalna tema - zanimljiva, a ne zahteva mnogo napora. S obzirom na ovu činjenicu ovaj prikaz će biti kratak i usmeren više ka opštim problemima koje pokreće ova psihologija. Pri razmatranju Frommovo psihologije

karaktera treba imati bar nekoliko važnih stvari na umu: prvo, to je tipologija koja izvire iz psihoanalitičke orijentacije i teško ju je razumeti bez dobrog poznavanja Freudovog shvatanja karaktera uopšte a posebno njegove psihologije. Drugo, ovde se radi o prilično radikalnoj reviziji Freudove karakterologije sa pozicija socijalno-psihološke teorijske orijentacije. Treće, u pitanju je analiza sklopova društvenog karaktera koji su osobeni za savremeno (američko) društvo. Najzad, reč je o psihologiji koja operiše sa "idealnim tipovima", koja je uglavnom teorijska konstrukcija, a ne rezultat sažimanja mnoštva empirijskih podataka o realno postojećim ličnostima. Ovi sindromi crta su sistemi kategorija do kojih je autor došao teorijskim putem i zato predstavljaju korisne "sheme poimanja".

Fromm pre svega razlikuje produktivni i neproduktivni karakter. Neproduktivnim tipovima karaktera posvetio je daleko veću pažnju nego produktivnom karakteru, koji kod Fromma deluje malo apstraktno, više kao nedostižan ideal nego kao shema poimanja koja bi bila pogodna za razumevanje ljudi koji čine savremeno društvo.

1 Neproduktivni tipovi karaktera

a) Primalački karakter

Ovaj tip karaktera odgovara Freudovom orijentalnog karaktera. Za ovaj primalački ("receptivni") karakter osobeno je to da smatra da je izvor svega dobrog

i poželjnog - bilo da je to znanje, moć, sigurnost, ljubav ili nešto drugo - izvan njega, i da do toga može doći jedino zahvaljujući naklonosti drugih. Za ovakvu ličnost je naročito važno da bude voljena i da ima "magičnog pomagača". Ovakve osobe vrlo često kažu "ne", a rado, svemu i svakome kažu "da". Kada su same bez pomoći drugih osećaju se izgubljenim, depresivnim, a uznemirenost i potištenost, često savladavaju jelom i pićem. Ovaj primalački karakter odgovara feudalnom društvu gde postoji snažna zavisnost podanika od gospodara. U velikoj meri, međutim, on je karakterističan i za savremeno društvo XX veka gde se javlja kao homo consumens. "Homo consumens je čovek kome nije glavni cilj da poseduje stvari, nego da sve više i više konzumira i tako kompenzuje svoju unutrašnju polovinu, pasivnost, usamljenost i strepnju" (Fromm, 1965, s. 236). Pod uticajem potrošačkog društva ovaj tip ljudi ponaša se kao veliko proždrljivo odojče koje želi da konzumira što više cigareta, pića, seksa, znanja itd. Težnja za zadovoljenjem brojnih kvazi potreba postaje nova religija, kaže Fromm.

Primalačku orijentaciju čini sledeći sindrom crta ličnosti (koje se javljaju u pozitivnom ili negativnom vidu): usvajanje (+) - pasivnost (-), prijateljev (+) - bez vlastitog stava (-), odan (+) - podređen (-), siroman (+) - bez ponosa (-), prilagodljiv (+) - neprincipijalan (-), društveno prilagođen (+) - servilan (-), osetljiv (+) -

kukavički (-), optimističan (+) - proizvoljan u mišljenju (-), nežan (+) - sentimentaln (-) itd.

Ovom tipu društvenog karaktera kod K.Horney odgovara tip ličnosti "usmeren na druge".

b) Izrabljivačka orijentacija

Kao i za prethodni tako i za ovaj tip ličnosti izvor svega dobrog je napolju, izvan ličnosti. Ovaj tip međutim, za razliku od primalačkog karaktera ne očekuje da će to dobiti, da će mu biti poklonjeno, već sve što mu treba uzima, otime od drugih pomoću sile i lukavstva. Nasuprot primalačkom tipu ovaj izrabljivački karakter nema poverenja u ljudi i zato grabi. Umesto optimizma koji karakteriše ranije opisani tip, ovde, kod izrabljivačkog karaktera preovladjuju sumnjičavost i cinizam, zavist i ljubomora. Ova orijentacija karaktera tipična je za rane oblike kapitalizma u kome dominira otvorena i bezobzirna eksploatacija. U ovom dobu u kome je opsesija profit, a sredstvo da se dodje do ovog cilja je nemilosrdna eksploatacija, razvija se tip ljudi čiji je moto: "uzimam što mi treba". Društveni okvir ovog tipa karaktera je "slobodno tržište" kapitalizma XVIII i XIX veka.

Osobine izazivačke orijentacije su:

aktivn (+) - izrabljivački (-), sposoban za inicijativu (+)
- agresivan (-), ponosan (+) - uobražen (-), samouveren (+)
- arogantan (-), itd.